

Л. КУЛИКОВА

ПРОЕКТ АНТРОПОЛОГІЧНО ЗОРІЄНТОВАНОЇ ІСТОРІЇ

Історико-педагогічна спадщина М.В. Гоголя

Широко знаний у світі як геніальний літератор, М.В. Гоголь досі залишається зовсім не відомим як історик, філософ історії та викладач — попри те, що його статті з історичної тематики були опубліковані і входили майже в усі видання його творів. Однак їх належним чином не прочитали, не досліджили і не проаналізували. В часи, коли у тлумаченні історичного минулого власної країни та світової історії загалом єдино можливим був марксистський підхід, який ґрунтувався на класових позиціях, погляди М.В. Гоголя не вписувалися у загальноприйняті канони.

Тим часом багато думок нашого великого співвітчизника, зокрема щодо значення народного епосу і міфології як важливих історичних джерел, не втратили своєї наукової цінності та актуальності й сьогодні, через 150 років після його смерті.

Портрет М.В. Гоголя
роботи І.Ю. Рєпіна. 1878 р.

Ще на початку ХХ століття, у 1902 р., М.Каманін — автор дослідження, присвяченого аналізу історичних і літературних творів М.В. Гоголя з історії України, — підкреслював, що інтерес до професійних занять історією майбутньому письменнику і науковцю прищепили свого часу професори та вчителі Ніжинської гімназії вищих наук — власним прикладом та педагогічною майстерністю [1, 10—11].

І справді, Ніжинська класична гімназія була відома своїми традиціями і давала учням глибокі та всебічні історико-філологічні знання, закладаючи міцний фундамент для їх подальшого самовдосконалення.

З гімназичних років М.В. Гоголь мав можливість користуватися найкращими бібліотеками, зокрема бібліотекою колишнього міністра Д.П.

Трошинського, яка містила рідкісні видання перших вітчизняних істориків, філологів, етнографів, серед них — праці М.А. Цертелева, а пізніше твори М.О. Максимовича, Зоріана Доленга-Ходаківського, І.І. Срезневського, О.М. Бодяньського, П.Я. Лукашевича, Ф.С. Євещького та А.Л. Метлинського, польських етнографів В. Залеського, Ж.І. Паулі, галицько-руських письменників М.С. Шашкевича, Я.Ф. Головацького та І.М. Вагилевича.

З 1826 р., тобто ще за два роки до закінчення Ніжинської гімназії, Микола Гоголь починає плідно займатися збиранням історичних та етнографічних матеріалів. До наших часів зберігся його записник цього періоду, в якому він занотував «лексикон малоросійский,

виршу, говоренную гетьману Потемкину запорожцами, выговор Гетьмана Скоропадского Василию Скалозубову; декрет Миргородской ратуши 1702 г.; чертежи сельских заборов; игры, увеселения малороссиян, имена, даваемые при крещении; мысли об истории вообще; малороссийские загадки; малороссийские предания; обычаи малороссиян, пословицы и т.д.» [1, 10—11].

За свідченнями очевидців, М.В. Гоголь зібрав дуже багато етнографічних та археологічних матеріалів.

Він вважав українські пісні, міфи, легенди справжньою, живою, яскравою історією, через яку розкривається все життя народу. Цими роздумами Микола Васильович ділиться у листах до своїх найближчих друзів — вчених І.І. Срезневського, М.О. Максимовича, М.П. Погодіна, С.П. Шевирьова та багатьох інших. «Песни для Малороссии — все: и поэзия, и история, и отцовская могила. Кто не проникнул в них глубоко, тот ничего не узнает о протекшем быте этой цветущей части России. Историк не должен искать в них показания дня и числа битвы или точного объяснения места, верной реляции; в этом отношении немногие песни помогут ему. Но когда он захочет узнать верный быт, стихии характера, все изгибы и оттенки чувств, волнений, страданий, веселий изображаемого народа, когда захочет выпытать дух минувшего века, общий характер всего целого и порознь каждого частного, тогда он будет удовлетворен вполне: история народа разоблачится перед ним в ясном величии».

М.В. Гоголь був дуже захоплений ідеєю написати власноруч малоросійську та всесвітню історію на основі дослідження і включення матеріалів аналізу старовинних народних пісень, легенд, міфів як головних історичних джерел.

У листі до М.О. Максимовича він пише про те, наскільки його захоплює ця робота, скільки нових, свіжих думок та висновків приходить до нього. При цьому зазначає, що йому дорікають за «живость слога» і тут же заперечує: «Но что за история, если она скучна!».

Він мріяв про той час, коли можна буде видати кілька цікавих книжок та підручників з історії України і всесвітньої історії, використавши в них велику кількість ще ніким не залучених джерел, передусім стародавні народні пісні — історичні, побутові, а також билини, міфи, легенди тощо.

Тільки справжній поет міг так сказати про їх значення для історії та науки: «Моя радость, Жизнь моя! Песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, перед этими звонкими, живыми летописями!..

Вы не можете себе представить, как мне помогают в истории песни... И что замечательно — что многие из них похожи совершенно на антики, которые совершенно не были в обращении и лежали закрытые» [2, 193—194].

Для Миколи Гоголя пісні та міфи були справжнім скарбом і нерозгаданою загадкою. «Каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи, если можно назвать летописями не современные записки, но поздние выписки, начавшиеся уже тогда, когда память уступила место забвению... Если бы наш край не имел такого богатства песен — я бы никогда не писал истории его, потому что я не постигнул бы и не имел понятия о прошедшем, или История моя была бы совершенно не то, что я думаю с нею сделать теперь» [2, 137—138].

Про блискуче знання М.В. Гоголем всесвітньої історії, так само як і історії, міфології, мистецтва та культури античності, яскраво свідчать його наукові праці з історичної тематики, в яких безліч посилань, зіставлень, порівнянь з античністю та прямих звернень до неї, а також історико-педагогічні статті — «О средних веках», «О преподавании всеобщей истории», «Взгляд на составление Малороссии», «Шлецер, Миллер и Гердер», «Мысли о географии», «О движении народов в конце V века», «Жизнь», «О малороссийских песнях», «Просвещение», «Учебная книга словесности для русского юношества», «Об Одиссее, переводимой Жуковским», «Скульптура, живопись, архитектура». У листах М.П. Погодіну, М.О. Максимовичу, І.І. Срезневському він часто дає оцінку науковим працям та підручникам українських, російських, зарубіжних авторів, розмірковує над науково-історичними питаннями і проблемами.

Деякі статті М.В. Гоголя були написані на основі лекцій, прочитаних ним для студентів Петербурзького університету.

Гоголь-педагог пройшов шлях від домашнього вчителя до ад'юнкт-професора кафедри загальної історії Петербурзького університету, де йому довелося викладати великий курс стародавньої історії. Втім, його наукова та викладацька кар'єра не склалася. Спочатку він отримав відмову на читання лекцій в університеті у Києві. А потім, почавши викладати у Петербурзі, був дуже розчарований безликістю та байдужістю тамтешніх студентів. Микола Васильович писав М.П. Погодіну: «Я расплевался с университетом, и через месяц опять беззаботный казак. Незуанный я взошел на кафедру и неуанный схожу с нее... Я читаю один, решительно один в здешнем университете. Никто меня не слушает, ни на одном ни разу не встретил я, чтобы поразила его яркая истина. И оттого я решительно бросаю теперь всякую художественную отделку, а тем более желание будить сонных слушателей. Хоть бы одно студентское существо понимало меня. Это народ бесцветный, как Петербург» [3, 150].

Навряд чи ми дізнаємося, чому сталося саме так. Але сучасне прочитання та аналіз усього написаного М.В. Гоголем про розвиток всесвітньо-історичного процесу, а також його бачення найважливіших історичних проблем яскраво свідчать про те, що це був дуже талановитий, оригінально та глибоко мислячий історик, історик-теоретик, історик-філософ. У нього було багато наукових планів стосовно створення спеціальних курсів та написання підручників. У листі до М.П. Погодіна від 1 лютого 1833 р. він повідомляв, що замислив велику працю — загальну історію та загальну географію у двох чи трьох томах під назвою «Земля и люди». Цікаво, що в його паперах зберігся фрагмент дитячої книжки з географії, яка, судячи з усього, писалася у цей же час.

Інтерес Миколи Гоголя до географії був тісно пов'язаний із заняттями історією. На його думку, історія та географія єдині, їх не можна розривати, і вони повинні бути злитими в цілісну універсальну науку про людське суспільство. Такий підхід дуже співзвучний сучасним поглядам і теоріям про розвиток суспільства та цивілізації.

«История изредка должна только озарять воспоминаниями географический мир их. Протекшее должно быть слишком разительно и разве уже происходит из чисто географических причин, чтобы заставить выдавать его. Но если воспитанник проходит в это время и историю, тогда ему необходимо показать область ее действия, тогда география сливается и составляет одно тело с историей» [3, 106].

Зауваження, зроблені М.В. Гоголем з приводу організації викладання географії дітям, а також пропозиції щодо того, як слід укладати підручники, якими повинні бути навчальні географічні карти і як навчити дитину їх читати, актуальні й сьогодні, коли для дітей

видається надзвичайно мало цікавих карт, атласів, наочних альбомів з історії та географії. Наскрізна думка всіх історико-педагогічних статей М.В. Гоголя — про необхідність розвитку міжпредметних зв'язків, гуманітаризації та гуманізації навчання і виховання. А це те, що сьогодні ми визначаємо як інтегрований підхід. Його хвилюють методичні питання про те, як викладати історію у школі, якими професійними якостями повинен володіти вчитель:

«Слог преподавателя должен быть увлекающий, живописный; все поразительные местоположения, великие явления природы должны быть окинуты яркими красками. Что действует сильно на воображение, то не скоро выбьется из головы. Слог его должен более подходить к слогу путешественника. Строгая аналитическая систематика не может удержаться в голове отрока. Особенно, если она распространена в мелочах.

Дитя только тогда удерживает систему, когда не видит ее глазами, когда она искусно скрыта от него.

Его система — интерес, нить происшествий, или нить описаний. Все, что истинно нужно, что более относится к нашей жизни, что более можем мы впоследствии приспособить к себе, все это уже интересно» [3, 106].

Педагогічна майстерність, за М.В. Гоголем, є альфою та омегою всього навчального процесу. «Леность и непонятливость воспитанника обращаются в вину педагога и суть только вывески его собственного нерадения; он не умел, он не хотел овладеть вниманием своих юных слушателей; он заставил их с отвращением принимать горькие свои пилюли. Совершенной неспособности невозможно предполагать в дитяти» [3, 85—87].

М.В. Гоголь займався і глибокими філософськими проблемами, які хвилюють людство і в наш час (стаття «Жизнь»). Що таке життя взагалі і життя окремих людей, народів, країн та цивілізацій? У чому суть життя? Як його розуміти, цінувати, користуватися його красою та радощами, які воно нам надає? М.В. Гоголь шукав відповіді на це запитання, порівнюючи світоглядні засади величного Стародавнього Єгипту, життєствердної Греції та залізного Риму.

Аналізуючи цей тематичний пласт у творчості М.В. Гоголя, доречно нагадати, що в Україні досі не створені підручники нового покоління з античної та стародавньої історії для вищої школи, а також гімназій та ліцеїв. А тим часом наш великий співвітчизник неодноразово підкреслював, що античність — це фундамент культур усіх новітніх народів світу.

Ці його думки сьогодні набувають особливого значення та звучання, бо античність знову повертається в наше життя, підтверджуючи вічність класики. Втім, в усіх європейських гімназіях, ліцеях та вищих навчальних закладах ніколи не припинялося вивчення латини і грецької мови, античної історії, міфології та культури. Час і нам звернути належну увагу на ці дисципліни, яким надавав такого значення наш вітчизняний класик.

Видатний письменник-епік, М.В. Гоголь зумів напрочуд яскраво й виразно намалювати кількома мазками образ язичницького світу на порозі нової християнської ери. Що далі? Яким повинне стати життя? Зрештою, автор не формулює відповідей на поставлені запитання — він розмірковує сам і пропонує подумати читачеві.

У статті «О преподавании всеобщей истории» М.В. Гоголь дає глибоке, філософськи осмислене визначення предмета «всесвітня історія»:

«Предмет ее велик: ...она должна собрать в одно все народы мира, разрозненные временем, случаем, горами, морями, и соединить их в одно стройное целое; из них составить одну величественную полную поэму.

Происшествие, не произведшее влияния на мир, не имеет права войти сюда. Все события мира должны быть так тесно связаны между собою и цепляться одно за другое, как кольца в цепи. Если одно кольцо будет вырвано, то цепь разрывается. Связь эту не должно принимать в буквальном смысле. Она не есть та видимая, вещественная связь, которую часто насильно связывают происшествия, или система, создающаяся в голове не зависимо от фактов и к которой после своевольно притягивают события мира. Связь эта должна заключаться в одной общей мысли: в одной неразрывной истории человечества, перед которою и государства и события — временные формы и образы» [3, 34].

Майже 200 років тому М.В. Гоголь доступно і просто виклав свої думки щодо того, як треба писати всесвітню історію для дітей та дорослих.

Це був проект, користуючись сучасною термінологією, антропологічно зорієнтованої історії, для якої головний об'єкт уваги — людина і та панорамна історична картина світу, яку створює невикривлене, достовірне відображення життя різних народів. За М.В. Гоголем, «все, что ни является в истории: народы, события — должны быть непременно живы и как бы находиться перед глазами слушателей или читателей, чтоб каждый народ, каждое государство сохраняли свой мир, свои краски, чтоб народ со всеми своими подвигами и влиянием на мир проносился ярко, в таком же точно виде и костюме, в каком был он в минувшие времена. Для того нужно собрать не многие черты, но такие, которые бы высказывали мною черты самые оригинальные, самые резкие, какие только имел изображаемый народ» [3, 35].

Практично в усіх своїх статтях М.В. Гоголь підкреслює значення особистості викладача історії, його таланту та професійності. Коли читаєш написане ним, складається враження, що це все було сказано тільки вчора.

«Рассказ профессора должен делаться по временам возвышен, должен сыпать и возбуждать высокие мысли, но вместе с тем должен быть прост и понятен для всякого. Истинно высокое одето величественною простотою: где величие, там и простота...

Каждая лекция профессора непременно должна иметь целость и казаться оконченною, чтоб в уме слушателей она представлялась стройною поэмою; чтоб они видели в начале, что она должна заключать в себе и что заключает: чрез это они сами в своем рассказе всегда будут соблюдать цель и целость. А это необходимее всего в истории, где ни одно событие не брошено без цели...» [3, 37].

М.В. Гоголь розробляє свій власний план-конспект курсу всесвітньої історії, який він мріяв створити, охопивши ним повну історію людства. Перша частина — це загальний огляд, який має давати повну картину світу. Наступні — розповіді про окремі країни та континенти. На завершення він пропонує розглядати світовий розвиток по століттях. Саме тоді всесвітня історія являтиме сходинки віків.

«Я должен непременно показать, чем ознаменовано начало, середина и конец каждого столетия, потом дух и отличительные черты его. Чтобы лучше определить каждый век и избежать монотонности чисел, назову его именем того народа или лица, который стал в нем выше других и ярче действовал на поприще мира.

Эта лестница столетий есть лучшее средство к утверждению в памяти слушателей современности, событий, лиц и явлений» [3, 46].

Шкода, що його так і не почули вітчизняні історики, і цю чудову наукову ідею, проект так і не вдалося здійснити ні самому Миколі Васильовичу, ні комусь іншому в нашій країні.

Її втілив у життя сучасний німецький історик Бодо Харенберг. Наприкінці ХХ ст. та другого тисячоліття він склав історичну «Хроніку людства» [4]. Науковці та критики багатьох країн світу назвали появу цієї праці визначною подією у світовій науці та культурі. Бодо Харенберг по суті точно втілив у життя ідею М.В. Гоголя, тобто науковий задум майже 200-річної давності! Його історичний опис складається з найвизначніших дат, подій, імен — тільки все найцінніше, найголовніше, яскраве і значуще для народів і людства в цілому. Реалізація цього проекту німецьким вченим стала наочним підтвердженням глибини задуму нашого вітчизняного мислителя з його майже планетарним способом мислення.

Думки М.В. Гоголя про історію, про методику її викладання та педагогічну майстерність варті того, щоб увійти в сучасні вітчизняні підручники з педагогіки, історії, географії, культурології.

1. Каманин Н. Научные и литературные произведения Н.В. Гоголя по истории Малороссии. — Киев, 1902.

2. Гоголь Н.В. Соч.: В 4 т. — Т. 4. — М.: Правда, 1952.

3. Гоголь Н. В. Соч.: В 6 т. — Т. 6. — М.: Худ. лит-ра, 1986.

4. Хроника человечества. / Сост. Бодо Харенберг. — Большая Энциклопедия, 1996. — 1200 с.

© КУЛИКОВА Лілія Борисівна. Кандидат історичних наук. Доцент Херсонського державного педагогічного університету. 2002.